

УДК 94 (477.54 / 62) : 37.011.31

Т.О. Маньківська

ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ПО ВІДНОШЕННЮ ДО ВЧИТЕЛЬСТВА В 1917 – 1921 РОКАХ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ СЛОБОЖАНСЬКОГО РЕГІОНУ)

У статті досліджуються основні заходи більшовицьких урядів, спрямовані на врегулювання становища вчителів Слобожанщини. Розкриваються особливості взаємовідносин між учительством даного регіону та радянською владою.

Ключові слова: радянська влада, учительство Слобожанщини, перевибори, професійні організації, мобілізація, соціальне і матеріальне забезпечення.

В статье исследуются основные меры большевистских правительств, направленные на урегулирование положения учителей Слобожанщины. Раскрываются особенности взаимоотношений между учительством данного региона и советской властью.

Ключевые слова: советская власть, учительство Слобожанщины, перевыборы, профессиональные организации, мобилизация, социальное и материальное обеспечение.

The basic measures of Bolsheviks' governments directed to regulation of the status of teachers in Slobozhanshchyna are investigated in the article. The special features of interrelations between teachers of this region and Soviet Power are exposed.

Key words: Soviet Power, teachers of Slobozhanshchyna, re-election, professional organizations, mobilization, social maintenance and financial conditions.

Постановка²⁹проблеми. У період національно-визвольних змагань 1917 – 1921 років Слобожанщина стала територією особливо складної

політичної боротьби. У цьому регіоні радянська влада встановилась вперше у 1917 році (найраніше в Україні). У зв'язку з цим політика більшовицьких урядів мала на меті передусім зміцнення радянської влади. На це спрямовува-

лись і заходи, що проводились у галузі освіти. Радянська влада ставила перед учителем нові завдання та вимоги, наголошуючи на його важливій ролі в розвитку освіти, однак при цьому мало піклувалась про покращення його становища.

Аналіз актуальних досліджень. Проблема політики радянської влади по відношенню до вчительства, зокрема і Слобожанського регіону, не була висвітлена в узагальнюючих працях. Окремі аспекти зазначеної теми є в дослідженнях радянського періоду, зокрема І. Золотоверхого [15], Л.І. Ткачової [19], та працях сучасних українських дослідників, зокрема Н.В. Агафонової [1], І.О. Кліцакова [16] та В.В. Липинського [17].

Мета статті – проаналізувати заходи радянських урядів у галузі правового та соціально-економічного становища вчителів Слобожанщини.

Виклад основного матеріалу. Учителі були значною, а на селі – іноді єдиною культурною силою, яка мала великий політичний вплив серед населення. І поставити цю силу на службу радянській державі було одним із найважливіших завдань партійних організацій, органів радянської влади, професійних спілок [19, с. 31]. Усе це відповідно обумовлювало політику більшовиків стосовно шкільних працівників.

Радянська влада зустріла труднощі у справі залучення українського вчительства на свій бік. Але керівники комуністичної партії розуміли, що без використання досвіду і знань старих кадрів педагогів неможливо буде розв'язати завдання побудови нової радянської школи. Керівники більшовицького уряду не раз робили заяви щодо необхідності підвищення статусу вчителя в суспільстві. Але натомість до стану ворогів було віднесено і сільське вчительство. Педагоги відразу ж відчули на собі адміністративне свавілля нової влади.

У грудні 1918 року газета «Правда», характеризуючи ставлення вчительства до радянської влади, писала, що є старі та нові педагоги. У перших нерідко не вкладаються у голову ідеї нового шкільного будівництва, а другі нерідко не можуть впоратися із завданням втілення у життя нових ідей [16, с. 37].

Ставлення радянської влади до вчительства можна простежити і в публікаціях 1920-х років. Так, П. Солодуб, здійснюючи огляд становлення «радянського учителя», зазначав: «Народний учитель в історії українського бандитизму грає не останню роллю, і з озброєних ворогів радянської влади був далеко не найменшим <...>. В 21 році, коли в жорстокій боротьбі на Україні не одна голова злетіла з народнього учителя-

бандита, учительська маса починає розуміти революцію, починає потроху, боязко повертати до школи, починає прислухатись до нового, класово-розділеного села» [18, с. 10-11].

Значні зміни відбулися і в шкільному управлінні. Слід відзначити, що до 1921 року було ліквідовано інститут «завідуючих школами», замість якого були організовані шкільні ради, згідно з «Положенням про єдину школу». До таких рад входили: всі працівники даної школи (учителі, інструктори, лікарі); представники трудового населення (½ від кількості перших); представники учнів віком від 12 років (у такій же кількості); один представник від відділу народної освіти [10, арк. 4].

Для прискорення повільного переходу освітян на бік більшовицької влади використовували очищення лав вчительства від антирадянських елементів через перевибори, обов'язкове політперевиховання, арешти, репресії.

Згідно з інструкцією Харківського губернського відділу народної освіти «Про вибори на навчальні та навчально-адміністративні посади в школах» 1919 року кандидатам бажано було надавати рекомендації радянських, професійних, партійних та інших організацій, що «стоять на платформі радянської влади» [14, арк. 2].

Важливою проблемою залишалась мобілізація вчителів до діючого радянського війська. Служба в армії не тільки відривала вчительство від освітньої справи і ще більше загострювала проблему нестачі педагогічних кадрів, але і негативно позначалася на його правовому становищі. Так, радянські військові комісаріати у 1921 році у секретному порядку вимагали від відділів народної освіти надати списки всіх працівників освіти, які служили в рядах денікінської Добровольчої армії. Винні у невиконанні даного розпорядження передавались суду революційного трибуналу [5, арк. 22, 28]. Звичайно, що в даному випадку не враховувалось, чи працівник освіти був призваний в примусовому порядку, чи перейшов на бік денікінців добровільно.

Часто траплялись випадки, коли після мобілізації вчителів у школі взагалі не залишалось, як, наприклад, у Рублівському вищому початковому училищі (Богодухівський повіт Харківської губернії), де до лав Червоної армії призивались обидва вчителі – М.М. Антонов та П.І. Ласкін [6, арк. 55]. Оскільки знайти замісника за короткий термін було справою не простою, школи, позбавлені педагогічних кадрів внаслідок мобілізації, припиняли свою роботу.

Слід зазначити, що у 1919 році радянським військовим керівництвом була передбачена норма 50% від працівників навчальних закладів і громадських установ, що підлягали звільненню від призову по мобілізації [6, арк. 60]. Однак проблему нестачі вчителів це не вирішило.

Зі встановленням радянської влади усі національні учительські спілки на Слобожанщині припинили свою діяльність. Замість них було створено підконтрольну владі професійну організацію вчителів. Остаточне рішення про створення в Україні професійної спілки працівників освіти та соціалістичної культури було прийнято на другій Всеукраїнській нараді з освіти у серпні 1920 року. У спеціальній резолюції наради було записано: «... організувати єдину Всеукраїнську Спілку працівників освіти та соціалістичної культури, котра об'єднує радянські елементи з працівників освіти в Україні і яка здатна стати провідником культурно-політичної програми Радянської України». Було поставлено завдання рішуче залучати у спілку всіх працівників освіти, особливо комуністів, оскільки «тільки вони здатні спаяти нову організацію, ліквідувати в ній будь-яку тінь національного розмежування...» [16, с. 58].

Місцеві організації Спілки працівників освіти та соціалістичної культури в Україні почали зароджуватися уже на початку 1920 року, а у Харкові Спілка розпочала діяльність у лютому. На її долю випала «одна з найважливіших і найпочесніших робіт у будівництві життя на нових соціалістичних засадах». У зв'язку з цим звернено увагу харківських працівників освіти на те, як працювали їхні колеги в Радянській Росії. Головою Харківського Губосу став М.Р. Долинко, потім – голова Українського бюро Цекосу [Там само].

У статуті Валківського союзу працівників освіти і соціалістичної культури проголошувалася така мета: «Стоячи на ґрунті міжнародної революційної класової боротьби пролетаріату, Валківський союз працівників освіти і соціалістичної культури, об'єднуючи всіх робітників освіти і залучаючи широкі маси робітничого класу в будівництво соціалістичної культури, ставить собі за ціль справдження соціалізму шляхом диктатури пролетаріату» [3, арк. 1]. При цьому заперечувалось створення спілок за вузькопрофесійними партійними, релігійними чи національними ознаками. Першим завданням зазначалась робота в контакт з органами пролетарської влади по будівництву соціалістичної культури, боротьба з пережитками буржуазної ідеології і поширення ідей колективізму [Там само]. Тому дана організація стояла скоріше на

захисті більшовицької партійної ідеології, а ніж учительських інтересів.

Оскільки частина прихильного до радянської влади вчителів була нечисленною і недостатньо підготовленою, щоб ліквідувати нестачу вчителів, озброєних розумінням нових завдань, по всіх губерніях відкривалися курси підготовки і перепідготовки вчительських кадрів. Передбачалося протягом найближчих 3 – 4 років на курсах перепідготовки навчити новим завданням і методам радянської школи всіх учителів [15, с. 225].

У 1919 році Наркомос УСРР розробив проєкт влаштування в Україні літніх курсів для підготовки вчителів єдиної трудової школи. Учительські курси планувалося провести в губерніях залежно від кількості повітів: зокрема, на Харківщині – в 6 пунктах. Програма курсів відводила 30 годин політграмоті, решту часу російській мові, арифметиці, економічній географії, світознавству (суспільствознавству) [16, с. 43].

На кінець 1921 року радянські дослідники відзначають чисельне зростання «вчительських рядів», однак їх професійний рівень значно знизився, оскільки більшість мали лише загальну середню освіту, і тільки незначна частина – спеціальну педагогічну підготовку [19, с. 12]. Про таку ситуацію свідчать, зокрема, і дані відділу народної освіти Чугуївського повітового виконавчого комітету ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (м. Чугуїв, Харківська губернія) [4, арк. 8, 24, 29, 35, 37, 44, 47].

Звичайно, в умовах тривалої військово-політичної боротьби за владу в Україні та повної економічної розрухи все населення України потерпало від нестач та незабезпеченості. Але вчительство належало до тієї частини суспільства, що опинилась у найскрутніших умовах, оскільки педагогічна праця не є матеріальним виробництвом.

На території підконтрольній більшовицькій владі з 1 травня 1919 року вступила в дію Тимчасова постанова про оплату праці шкільних робітників 1-го і 2-го ступеня єдиної трудової школи УСРР. Згідно з цією постановою за норму (36 годин на тиждень) передбачалась платня у розмірі 1800 крб. на місяць, з відповідними зменшеннями для інших місцевостей України, розподілених комісаром праці по тарифних поясах. Понаднормова праця дозволялася лише у разі крайньої необхідності по постанові педагогічної ради, затвердженої повітовим і міським відділом народної освіти, і оплачувалась вона на загальних підставах. Якщо зайнятість учителя у школі була менше 36

годин на тиждень, то платня зменшувалась за пропорційним принципом [20, с. 255].

Після закінчення громадянської війни, в умовах продовольчої скрути, заробітна платня працівникам освіти надавалась у натуральному виразі. 1 липня 1920 року Раднарком України видав постанову «Про забезпечення продовольством працівників освіти», згідно з якою вони отримували предмети першої необхідності через кооперацію. У серпні 1921 року на Великій колегії Головнопрофосу були розроблені основні принципи оплати працівників освіти. По-перше, встановлювались персональні ставки, виходячи з місцевих умов і кваліфікації працівників освіти. По-друге, наголошувалось на натуральній оплаті в сільській місцевості і, по можливості, у містах [17, с. 115].

Тарифним відділом при Союзі робітників освіти та соціалістичної культури було постановлено при розрахунку заробітної платні шкільним працівникам виплачувати за період з 15 грудня по 15 березня 1920 року не більше, ніж за 36 уроків, тобто 6750 крб. в місяць (включно за посади членів президій по всім навчальним закладам). Для уникнення перебільшення цієї норми при видачі платні вимагалось брати зі шкільних працівників розписку про отриману суму [8, арк. 108].

Однак забезпечити своєчасні виплати вчителям радянській владі також не вдалося. Так, наприклад, у доповіді завідуючого районним відділом освіти І.І. Стольського до президії Основ'яно-Холодногірського виконкому в м. Харкові від 8 грудня 1920 року йшлося, зокрема, про те, що вчителям і взагалі працівникам освіти не видано заробітної платні за жовтень та листопад місяці, а також перерахунок різниці за червень, липень і серпень [13, арк. 83].

Радою народних комісарів УСРР була видана Постанова «Про забезпечення продовольством робітників освіти» (22 червня 1920 року), за якою передбачалась видача пайків працівникам освіти [7, арк. 41]. Наприкінці 1920 року Відділ охорони праці Союзу працівників освіти і соціалістичної культури повідомляв, що всі працівники, які знаходяться у відпустці (черговій, по хворобі, у зв'язку з вагітністю та пологами при наявності відповідних посвідчень Лікарсько-контрольних комісій) зберігають за собою користування пайками всіх видів, як трудового, так і спеціального [8, арк. 174]. Однак, як свідчать архівні дані, видача пайків проводилась нерегулярно, з тривалими затримками.

У «Звіті про діяльність Сумського відділу народної освіти в період з грудня 1919 року по квітень 1920 року» повідомлялось про те, що заняття йшли з перервами, школи часто закрива-

лись (зокрема, у Білопільлі, Річках та ін.) у зв'язку з епідемією висипного тифу, а також через захворювання вчителів на «легеневі та інші гострі хвороби, часто на ґрунті недоїданя» [12, арк. 35].

Отже, радянській владі також не вдалося вирішити питання вчительського забезпечення. Виплати велись нерегулярно, відбувались і тривалі затримки по натуральній частині. Звичайно, це позначалось і на прихильності вчительства до радянської влади. В умовах тривалої відсутності хоч найменшого матеріального забезпечення, усе більше вчителів виявляло апатію в освітній справі та політиці.

На початку 1921 року виплати вчителям так і не були налагоджені. У січні 1921 року у Ново-Водолазький (Харківська губернія) районний союз працівників освіти і соціалістичної культури скаржились учителі волості, які не отримали плати за грудень лише тому, що відкомандирований від місцевого відділу народної освіти привіз не три, а два екземпляри відомостей, про що заздалегідь не було повідомлено. Для наступної поїздки неможливо було знайти гужового транспорту (з цієї ж причини вчителі не отримали і паїв за листопад та грудень). Таке ставлення до своєї праці вчителі назвали не просто недопустимим, а навіть злочинним [2, арк. 13].

А на з'їзді завідуючих повітовими відділами народної освіти Харківської губернії (лютий 1921 року) представник Охтирського повіту наголошував на дуже тяжкому становищі вчителів через невивлату заробітної платні і відсутності продовольчої допомоги від населення. Про незадовільне матеріальне забезпечення та нестачу вчительських кадрів повідомляли також представники Богодухівського, Куп'янського, Харківського, Чугувівського повітів [9, арк. 14-15].

З 1920 року, уже в період остаточного встановлення радянської влади, пенсії освітянам призначались як за персональною заявою, так і за рішенням місцевих органів влади. У січні 1920 року Харківський відділ соціального забезпечення встановив розміри пенсії у 120 тис. крб. на рік [17, с. 120].

Умови праці вчительства ускладнювались не лише через їх перенавантаженість позашкільною роботою в галузі політпросвіти та боротьби з неписьменністю населення. У 1920 рік відпустки вчителям надавались відповідними відділами народної освіти при виконавчих комітетах. Однак із введенням розпорядження Наркомосвіти України, згідно з яким всі працівники освіти вважались мобілізованими, всі відпустки і переведення припинялись, за ви-

нятком відпусток по хворобі (але в цьому разі вчителі мали спершу звертатись до лікарської комісії при відділі праці) [11, арк. 76].

У цей же час нове вирішення отримало і питання виплати коштів працівникам освіти на випадок хвороби. Харківський губернський відділ праці і соціального забезпечення повідомляв, що: «...працівники губернського відділу народної освіти, які є членами Хобкаси, за час хвороби отримують грошову допомогу від Хобкаси, там же вони отримують і відпустки по хворобі після посвідчення їх лікарською комісією» [8, арк. 189]. В іншому разі грошова допомога по хворобі або пенсія за втрату годувальника мають видаватися губернським відділом соціального забезпечення [Там само].

Висновки. Радянська влада розуміла важливість її підтримки з боку вчительства, особливо сільського, яке мало значний авторитет і було основною частиною освіченого населення. Однак, з боку окремих радянських партійних керівників проводилася не завжди виважена політика стосовно педагогічних кадрів, що проявилась в упередженій оцінці вчительства як контрреволюційної та націоналістичної сили. Призначення на вчительську посаду відбувалось через процедуру виборів, але тепер це мало виключно політичний характер. Таким чином, радянська влада хотіла очистити педагогічні кадри від неприхильних до неї осіб. При цьому на території Слобожанщини в даний період спостерігалась гостра нестача педагогічних кадрів, зумовлена матеріальною незабезпеченістю вчительства, а також адміністративними утисками та політичними репресіями проти шкільних працівників, що не виявляли своєї прихильності до радянської влади. Організуючи партійні вчительські союзи, влада штучно знесиловала загальноучительські професійні організації. Нова професійна організація – Спілка працівників освіти і соціалістичної культури та її місцеві осередки на території Слобожанщини – була повністю підконтрольна владі. Зазнала змін і підготовка педагогічних кадрів, оскільки зі встановленням радянської влади на перше місце вийшла політична освіта вчительства в дусі більшовицької ідеології. Незважаючи на всю важливість учительської професії для суспільства та тієї величезної ролі, яку відіграло вчительство у відродженні шкільної освіти, забезпеченість шкільних педагогічних працівників

Слобожанщини була однією з найнижчих. Обтяжуючи вчительство новою роботою у галузі боротьби з неписьменністю та політпросвіти, радянська влада не подбала достатньою мірою про покращення його матеріального становища.

Перспективи подальших досліджень. У подальшому дослідженні слід здійснити більш поглиблене вивчення окремих аспектів даної проблеми, зокрема про умови праці і побут вчительства на Слобожанщині.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Агафонова Н.В. Становлення національної системи освіти в Україні: 1917 – 1920 рр. / Н.В. Агафонова. – Одеса: Принт Мастер, 2002. – 205 с.
2. Державний архів Харківської області. - Ф. Р-101. - Оп. 1. - Спр. 10
3. Там само. - Спр. 7
4. Там само. - Ф. Р-104. - Оп.1. - Спр. 8
5. Там само. - Ф. Р-434. - Оп. 3. - Спр. 22
6. Там само. - Спр. 4
7. Там само. - Ф. Р-820. - Оп. 1. - Спр. 12
8. Там само. - Спр. 13
9. Там само. - Спр. 131
10. Там само. - Спр. 137
11. Там само. - Спр. 14
12. Там само. - Спр. 15
13. Там само. - Спр. 18
14. Там само. - Спр. 36
15. Золотоверхий І. Становлення української радянської культури (1917 – 1920 рр.) / І. Золотоверхий. – К., Вид-во Академії наук УРСР, 1961. – 424 с.
16. Кліцаков І.О. Педагогічні кадри України (1917 – 1937 рр.) / І. Кліцаков. – Донецьк: Юго-Восток, 1997. – 310 с.
17. Липинський В.В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-і роки / В.В. Липинський; Донецький державний технічний університет, - Донецьк: РВА ДонДТУ, 2000. – 248 с.
18. Солодуб П. Революція й народній учитель / П. Солодуб // Радянська освіта. – 1925. - №1. – С. 9 – 11
19. Ткачова Л.І. Інтелігенція Радянської України в період побудови основ соціалізму / Л.І. Ткачова. – К.: Наукова думка, 1985. – 191 с.
20. Шкільна хроніка // Вільна українська школа. – 1918/1919. – № 4. – С. 248 – 255.